

Eesti raamat kui mälupaik

MART LAAR

Küsimus, kuidas mäletada midagi, mida mäletada ei saa, sest sind ei olnud selle toimumise ajal veel olemas, pole loomulikult uus. Veelgi keerukam on küsimus, kuidas mäletada midagi, mida sellele lisaks ka mäletada ei tohi või ei tasu. See küsimus tuli lahendada nii minul kui kogu mu põlvkonnal. Selleks tuli üles leida pidepunktid, mis aitaksid mälu voogudes püsima jääda ja orienteeruda. Prantsuse ajaloolane Pierre Nora on nimetanud neid pidepunkte mälupaikadeks (pr *lieux de mémoire*).¹ Selle mõiste vastena, mis kõlab ladina keeles *locus memoriae* ja mis on tõlgitud saksa keelde kui *Erinnerungsort* või *Gedächtnisort* ning inglise keelde kui *memory space*, *place of memory* või ka *realm of memory*, kasutatakse eesti keeles enamasti mõistet „mälupaik“. Nora jaoks on mälupaigad emotsionaalselt, sotsiaalselt või ühiskondlikult laetud paigad kollektiivse mälu voogudes, mille külge mälu otsekui kleepub, moodustades käepidemed, mille abil end mälu labürintides edasi hiivata.

Linda Kaljundi tõlgenduse kohaselt koondavad mälupaigad enda ümber mälestusi, aidates nende abil minevikku omastada, seda endale sobivaks kohandada ja vähendada kokkusobimatute mälestuste vohamist.² Jaan Undusk on defineerinud aga mälupaika järgmiselt:

Mälupaik on mingi inimkoosluse kollektiivses mälus suure sümboolse tähenduse omandanud märk, milleks võib olla reaalne või kujutuslik koht (Võnnu, Vargamäe), aegruum (muistne vabaduspõlv), isik (Georg Ots, Kalevipoeg), ese (sinimustvalge lipp), amet või seisus (peremees, parun), asutus (Eesti Kirjameeste Selts), sündmus (Ümera lahing, Viru vanne), teos („Koit ja Hämarik“), toit (kama), käibeväljend („me võidame niikuinii“).³

Erinevate inimeste jaoks võivad sellised pidepunktid olla täiesti erinevad. Samas on neis tihti ka palju sarnast. Näiteks meenutas peapiiskop Andres Põder 2013. aastal priiuse põlistamise päeval peetud jutluses asju, mis hoidsid mälestust vabadusest, järgmiselt:

Sõjajärgse aja lapsena mäletan põnevaid hetki, kui võisin kirstust välja võtta paki kinnikõidetud postkaarte, peal Pätsu portreega või kolme kutsikaga margid [– – –] – margid ühest teisest maailmast. Selliseks märgiks olid ka kusagil plekkkarbis kõlisevad Eesti rahad, paksu kangasse keeratud koguteos „Eesti Vabadussõda“ ja

Mart Laar, PhD, ajaloolane, poliitik ja kirjanik, mart.laar@gmail.com

¹ Les Lieux de mémoire. 3 tomes, édité par P. Nora. Paris: Gallimard, 1984–1992.

² L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping. Sissejuhatus. Eesti maastiku ja mälu uurimise rajajooni. – Maastik ja mälu: pärandiloome arenguhooni Eestis. Koost. ja toim. L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 2014, lk 18.

³ J. Undusk. Mälupaik Tallinn. Mõtteid tema siluetist. – Tuna 2011, 2, lk 2.

kirstu põhja peidetud rahvuslipp. Täiskasvanute juttudest jäi mulje, nagu oleks kuldne iseseisvusaeg kestnud terve igaviku. Ometi lasus sel ajal suur saladuse pits. Keegi ei teadnud või tahtnud sellest palju kõnelda. Seda aega armastati ja häbeneti ühtaegu. Oli hetki, mil tundus, et usk sellesse ongi kogu täiskasvanute elu sisu, ja hetki, mil kinnitati, et sellist aega ei tule enam kunagi. Aastad läksid, presidendi pilk postmargil, kroonide kõlin karbis ja värvitriibud trikolooril aga ei vananenud. Nad elasid oma elu. Uued põlvkonnad ei pääsenud nende painest ega ka väljakutsest ja väest. Aja lugu teeb elulugu. See, et on, mida meenutada, et on märke ja sümboteid, mis kõnelevad ja kõnetavad, viib elu edasi.⁴

Selles mälestuskatkes on mu enda lapsepõlvkogemustega mitugi kokkulangevust. Üheks minu mõnusaimaks lapsepõlvehetkeks vanaisa-vanaema juures Viljandis oli see, kui mind vanniskäigu järel nende suurde voodisse pandi ning anti vaadata ajakirja Nädal Pildis 1937. aasta köidetud aastakäik. Selles avanes mulle täiesti teistsugune maailm. Asi polnud ainult selles, et inimesed olid teismoodi riides ja üles võetud mingitel arusaamatutel või vähemalt tundmata üritustel – riigiteenistujate laste jõulupuu, välisministeeriumi töötajate kogunemine ministeeriumis, Pärnu suvekuninganna valimised, Värska manöövrid, Poola saadiku volikirjade üleandmine –, vaid inimesed ise olid neil piltidel teistsugused. Kuidagi vabad ja loomulikud. Selge pilguga ning naeratavad. Võisin neid välgatusi möödunud aegadest ikka uuesti ja uuesti vaadata.

Maalt kirstu põhjast leidsin aga Nobeli laureaate sarjas ilmunud punases kalingurköites Henryk Sienkiewicz'i ajaloolised romaanid „Tule ja mõõgaga“ ja „Pan Wołodyjowski“ ning kaante ja tiitelleheta plekilise ja kapsaks loetud Albert Kivikase „Nimed marmortahvil“. Ei hakka salgama, et just viimane avaldas mulle eriti tugevat muljet, mistõttu olen siiani rahul, et sain selle filmiks saamisele aastakümneid hiljem kaasa aidata.

Midagi sarnast on kogenud ilmselt paljud Eesti inimesed. Kuigi tegemist võib olla erineva hariduse ja huvidega, teisest soost või sootuks teistsugusest keskkonnast pärit inimestega, on nende lugudes üllatavalt palju juttu samadest asjadest. Nii on Marju Lauristin meenutanud, kuidas ta maal põõningult avastatud vanade raamatute, ajakirjade ja fotode kaudu elas sisse Eesti aega, kasvades sellesse otsekui tagurpidi, neelates „Huvitava Žurnaali lehekülgedelt ahnelt endasse kujutluspilte kadunud Eestist, reportaaže Estonia talveaia heategevusballilt, usutlusi tuntud seltskonnategelastega, kommentaare Eesti Vabariigi ja välismaa elu kohta“.⁵

Eeltoodud mälestuskildudes tehti ühe pidepunkti ehk mälupaigana korduvalt juttu raamatust. Seda ei saa ka kuidagi üllatavaks pidada. Raamatu ehk konkreetsemalt Marcel Prousti „Kadunud aega otsimas“ on asetanud Prantsuse mälupaikade hulka juba Pierre Nora, veelgi suurem on raamatu ja kirjanike osakaal Saksa mälupaikade hulgas, Schillerist Karl May Winnetou-raamatuteni välja.

⁴ A. Pöder. Jutlus priiuse põlistumise päeval, https://www.eelk.ee/inc.poder_jutlus.php?id=273 (27.03.2025).

⁵ M. Lauristin. Marjustini sajand. Tallinn: Hea Lugu, 2016, lk 55–60, tsitaat lk 60.

Veel olulisem võib raamatu tähendus olla väiksemate rahvaste jaoks. Henryk Sienkiewiczzi ajalooliste romaanide roll maakaartidelt pühitud Poola taassünnile pole ilmselt kellelegi uudis, päriselt saab aga sellest aru Poola rahvuslikus pühamus Nowa Huta Issanda Laeva kirikus Krakówis (Arka Pana), mille töölised sotsialistlikku süsteemi ja mõtteviisi trotsides ehitasid ning kus on arvukalt viiteid Sienkiewiczzi romaanidele, olgu selleks siis „Uputus“ või „Tule ja mõõgaga“. Soomest ja „Kalevalast“ ei hakkaks siinkohal rääkimagi.

Arusaadavalt pole ka Eesti selles osas mingi erand: on ju lausa öeldud, et meie rahva tõus ja langus on käinud ühes raamatuga. Eesti raamatut (kirjavara) peab kindlalt Eesti mälupaigaks 40% Norstati 2023. aastal tehtud uuringu käigus küsitletutest. See on uuringus üks paremaid tulemusi, igal juhul selgelt üle keskmise. Arvestades veel kahte maksimumile (ehk kümnele punktile) järgnenud tulemust (ehk üheksaid ja kaheksaid), vastas esitatud küsimusele positiivselt 68% küsitletutest. Eestlaste ja venelaste vastused erinesid seejuures minimaalselt, eitavalt vastas küsimusele ainult 3% küsitletutest. Konkreetsetest raamatutest mainiti enam kindla paigaga seotud teoseid, nagu „Tõe ja õiguse“ Vargamäe või „Kevade“ Paunvere.⁶

Tegelikult pole Eesti raamatule kui mälupaigale antud kõrges hinnangus midagi üllatavat. Raamat on seisnud eesti rahvuse sünni juures, etendades olulist rolli rahvuslikul ärkamisajal. Eriti on seejuures esile tõstetud Piibli ilmutist eesti keeles, mille kohta on Jaan Kross kirjutanud:

Kristlikus Euroopas ei saanud enne piibli rahvuskeelset olemasolu rahvusest veel rääkida. Eestis lisas keeleline olukord piiblitõlkele erilist kaalu, sest meil lahendas selle tõlke ilmutamine tollal veel otsustamise ootel olnud küsimuse – kas valitsevaks kirjakeeleks Eesti alal pidi saama põhjaeesti või lõunaeesti murre. Ja lisaks, ja nii öelda igaveseks andis ja kinnistas piibel meie pruugitavaks mõistete ja kujundite varu, kust me siimaani saame ja sööme uskumatult suure osa oma igapäevasest leivast, kuigi me seda vahepeal poolsada aastat vajadust mööda salgasime.⁷

Rahvuse organiseerimisel ning oma huvide eest võitlema õhutamisel etendas eesti-keelne kirjasõna aga niivõrd olulist rolli, et venestusajal 19. sajandi lõpul arutasid toonased võimuesindajad tõsiselt ka ajalehtede või siis vähemalt ajalooliste romaanide väljaandmise lõpetamist Eesti alal. Teoks see küll ei saanud, kuigi venestajatel oli kahtlemata põhjust kõnealuseid trükiseid karta. Ärkamisaja romantikast kantud ajalooline proosa avaldas eestlastele tugevat mõju, ergutades kõige muu hulgas noori astuma esialgu lootusetuks peetud võitlusesse Vabadussõjas. Parim näide raamatu osast neis võitlustes on ribadeks loetud „Tasuja“, mis leiti Võnnu all Landeswehri vastu peetud lahingus langenud Põltsamaalt pärit õppursõduri kuulist

⁶ Autori tellitud ja 31.08.–6.09.2023 turu-uuringute andmekoguja Norstat Eesti AS tehtud uuringu tulemused.

⁷ J. Kross. Me tõus ja langus – ühes raamatuga. – Raamatu osa Eesti arengus. Toim. T. Tender. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 20.

läbitud sõduripluusi rinnataskust.⁸ Nii võiks koguni väita, et eesti raamat aitas eestlastel oma riiki kätte võita. Aga ka sellest kinni hoida, kui ajad uuesti pöördusid. Armutatut raamatute hävitamist, mis sellega kaasas käis, ei osanud ilmselt paljud ette näha. Olgugi et iseenesest polnud selles midagi uut – meenutagem, et tuleriidale saadeti ka esimene teadaolev eestikeelne raamat. Kuid pigem on see olnud siiski erandiks kui reegliks: üldjuhul on trükisõnasse suhtutud pühadustundega. Raamatud võisid küll hävida, kuid enamasti neid ei hävitatud.

Nõukogude võimu jaoks polnud aga miski püha. Seejuures astusid esimesed sammud raamatu pühaduse murdmisel mitte Moskva politrukid, vaid meie endi kõrgelt hinnatud haritlased. Kui 1940. aasta 19. juulil võttis tollane sisekaitseülem Harald Haberman vastu otsuse konfiskeerida ja hävitada „kollane“ ajaviitekirjandus, kuulusid sellise kirjanduse hulka näiteks Edgar Rice Burroughsi Tarzani-lood, põnevusromaanid „Rinaldo Rinaldini“ ja „Saladuslik Jack“, aga ka Alexandre Dumas’ „Krahv Monte-Cristo“. Nimekiri polnud pikk, kuid raamatute hävitamisega oli algust tehtud ja hinges murtud tõke, mis oli takistanud barbaarsusse laskumast. 22. augustil 1940 kirjutas Haberman alla juba uuele otsusele:

[---] otsustasin kõrvaldada müügilt ja levitamiselt kõik NSVL vastane laimu- ja ässituskirjandus, suurvõimade ideoloogiat ja eksploatatavast propagandast ja õigustavast kirjandusest, šovinistlikku rahvuslikku viha ja vaenu õhuvat kirjandust ja igasugune usuline kirjandus, mis rahva usutunnete kaudu taotleb rahva-aenu- lise poliitilise sihte.⁹

Haridusministeeriumis sekundeeris Habermanile Johannes Semper, kes andis 15. augustil 1940 välja käskkirja, millega kohustati raamatukogude juhatajaid kõrvaldama fondidest „reaktsiooniline, kapitalistlikku kurnamist kaitsev või õigustav ja Nõukogude Liidu või kommunismi vastu suunatud kirjandus“.¹⁰ Selle kõrvaldamise ja hävitamise korraldamiseks loodi Eesti NSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus eesotsas Olga Lauristiniga. 1941. aasta mais asuti kokku kogutud kirjanduse tegelikule hävitamisele. Köited kas rebiti või löigati suurte nuga- ja puruks või taoti kirvega tükkideks. Sel moel saadud makulatuur topiti kottidesse ja saadeti utili, peamiselt Leningradi oblasti paberivabrikuisse.¹¹

1944. aastal jätkas nõukogude võim oma hävitustööd sealt, kus see 1941. aastal pooleli jäi. Loosungi all „Ebasobiv kirjandus raamatukogudest välja“ alustati „inventuuri ja suurpuhastust“, mille käigus kõrvaldati avalikest raamatukogudest nõukogudevastaseks peetud raamatud. Kriteeriumid selleks olid enam kui suvalised: Karl May Winnetou-lood sattusid musta nimekirja, sest autor oli sakslane ja kirjutas Ameerikast – järelikult oli tegu fašistiga.

⁸ A. Palm. Ärkamisaja olustiku- ja ideeproosa ning ajalooliste jutustiste osatähtsus rahva elus. – Raamatu osa Eesti arengus. Toim. D. Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935, lk 171.

⁹ A. Lõhmus. Raamatu saatusest Eestis. – Raamatu osa Eesti arengus, lk 88.

¹⁰ Samas.

¹¹ Samas, lk 89–90.

Uue hooga asuti „vaenuliku kirjavara“ võitlema 1948. aastal: koostati uus (loomulikult salajane) keelatud raamatute nimekiri, milles oli juba 2656 nimetust.¹² Lugesdes põhjendusi, miks mõni raamat keelatud nimekirja sattus, ei tea vahel, kas nutta või naerda. Nii kanti Ernest Hemingway „Jumalaga relvad“ sinna seletusega, et tegemist olevat vulgaarse romaaniga, millel pole ei kirjanduslikku ega ajaloolist väärtust. Lydia Koidula 1934. aastal välja antud „Valitud laulud“ keelustati aga põhjusel, et see jätvat teravalt natsionalistliku mulje, sest selles ülistatakse Eestit ja eestlasi.¹³

Kui algul üritati raamatuid keelatud teoste nimekirja kanda mingitestki printsiipidest lähtudes, löödi peagi käega ja mõõdeti raamatule täie rauaga: keelati lihtsalt kogu väljaspool Nõukogude Liitu välja antud kirjavara, millega oli automaatselt keelatud kogu Eesti Vabariigi perioodil ilmunu. Kuigi hiljem võeti osa trükiseid keelatud nimekirjast välja, jäi 86% Eesti Vabariigis välja antud raamatutest ja perioodikast endiselt keelu alla.¹⁴ Nii mõnigi autor oli seejuures täielikult keelatud.

Keelatud raamatud tuli raamatukogudest kokku korjata ning hävitada. Ainuüksi Glavliti¹⁵ enda andmeil hävitati aastatel 1944–1953 Eestis 1 508 812 raamatut. Koos muul viisil hävitatud raamatutega kerkib see arv aga oluliselt suuremaks. Mõnel pool sattusid parteitegelased raamatukogude laastamisega sedavõrd hoogu, et hävitamisele saadeti ka teosed, mis ei olnud ära keelatud. Näiteks Shakespeare'i „Kuningas Lear“, Tammsaare „Tõde ja õigus“ ning Lutsu „Kevade“.¹⁶ Kui avalike raamatukogude puhastamisega „vastalisest“ kirjandusest (mida tahes keegi selle all silmas pidas) saadi 1950. aastate keskpaigaks kuidagi hakkama, käis samasuguse puhastustöö korraldamine isiklikes raamatukogudes võimuesindajail selgelt üle jõu. Keelatud raamatute nimekirjad olid küll salastatud, kuid inimesed teadsid üldiselt hästi, milliseid raamatuid peeti eriti nõukogudevastaseks. Sellised olid näiteks kaheköiteline koguteos „Eesti Vabadussõda 1918–1920“, ilukirjandusest Albert Kivikase „Nimed marmortahvil“ ja August Gailiti „Isade maa“. Osa inimesi hävitas need repressioonide kartuses ise, teised aga katsusid raamatuid peita.

Raamatute ja üldse trükiste hoidmine oli seotud laiema püüdega säilitada „usus vabaduse taastumisse“ kõike, mis oli seotud vaba Eesti ja laiemalt vabadusega – talupabereid, kinnisvaradokumente, sinimustvalgeid lippe –, olgugi et valitsenud tegelikkuses puudus neil asjadel igasugune praktiline väärtus. Samal kombel üritati säilitada perekonnareliikviaid. Raamatutest hoiti alles perekonnale eriti kalleid või tähendusrikkaid raamatuid, aga ka esindusteoseid, nagu 1935. aastal välja antud uhket „Kalevipoja“ uustrükki, Voldemar Vaga „Üldist kunstiajalugu“, „Väikest entsüklopeediat“, sarja „Nobeli laureaadid“ jne. Peideti või vähemalt pandi silma alt ära

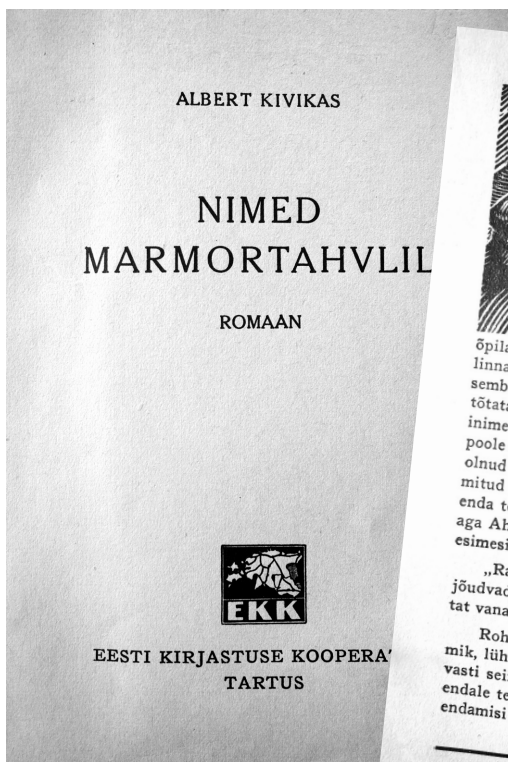
¹² A. Tammar. 1940–1953: Ebasobiv kirjandus raamatukogust välja. – Raplamaa Sõnumid, 6.04.2022, lk 13.

¹³ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: K.-O. Veskimägi, 1996, lk 311–312.

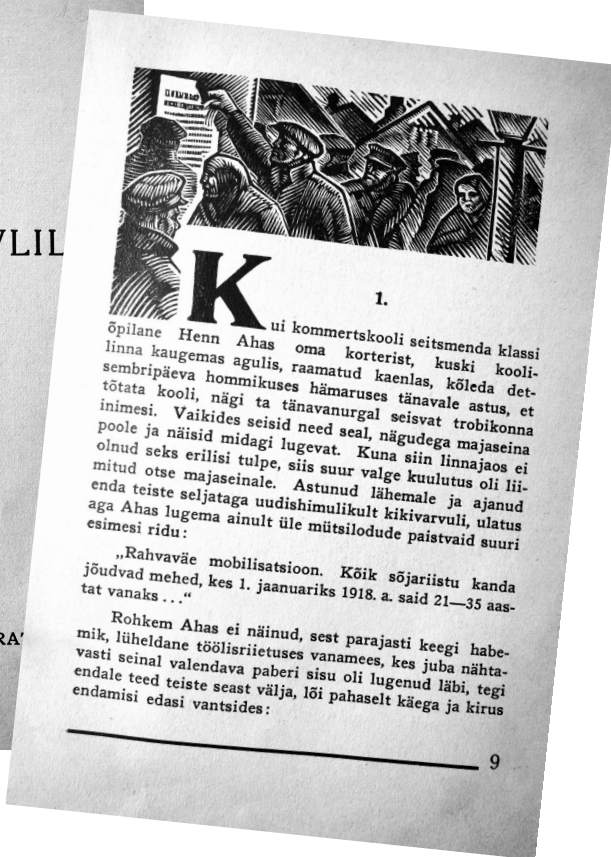
¹⁴ Samas, lk 318–320.

¹⁵ Glavliti (vn Главное управление по охране государственных тайн в печати) oli 1922. aastal NSV Liidus asutatud keskne tsensuuriorgan.

¹⁶ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu, lk 242.

Albert Kivikase romaan
„Nimed marmortahvlil”
ilmus Tartus 1936. aastal.

ka kirjandust, mida (enamasti õigustatult) peeti täielikult keelatuks: juba nimetatud kaheköiteline Vabadussõja ajalugu ja Kivikase „Nimed marmortahvlil”, aga ka Saksa okupatsiooni ajal välja antud koguteos „Eesti rahva kannatuste aasta”, milles polnud kõige mõjukam isegi mitte tekst, vaid fotod. Avalikest raamatukogudest oli neid teoseid otsida mõistagi täiesti lootusetu, nagu ka teisi Eesti ajal välja antud trükiseid. Puudumine avalikust raamatukogust saigi „eestiaeegsuse” mõõdupuuks, mis ühe või teise raamatu ihaldusväärsuseks muutis.¹⁷ Loomulikult otsiti selliseid teoseid tikutulega taga. Ja seda ka siis, kui need olid kantud mõnda keelatud raamatute nimekirja – kuivõrd sellised nimekirjad olid ka ise keelatud, st mõeldud „ainult ametialaseks kasutamiseks”, võis üritada teadmatusele apelleerides keeldudest mööda hiilida. Eriti osavalt tehti seda nõukogude ühiskonnas omalaadsel „hallil alal” tegutsevates antikvariaatides, kust sai hankida avalikest raamatukogudest kõrvaldatud teoseid.

Kui tõsisemate ajakirjade (Akadeemia, Tänapäev) aastakäike säilis vähe, siis naiste- ja seltskonnaajakirjade numbreid, isegi terveid aastakäike võis leida

¹⁷ K.-O. Veskimägi. Keelamise viljad. – Raamatu osa Eesti arengus, lk 107–113.

„Üheks minu mõnusaimaks lapsepõlvehetkeks vanaisa-vanaema juures Viljandis oli see, kui mind vanniskäigu järel nende suurde voodisse pandi ning anti vaadata ajakirja Nädal Pildis 1937. aasta kõidetud aastakäik. Selles avanes mulle täiesti teistsugune maailm,“ kirjutab nõukogude ajal üles kasvanud Mart Laar, kelle jaoks olid piltidele jäädvustatud vabariigiaegsed inimesed kaasaegsetega võrreldes täiesti teistsugused – vabad ja loomulikud, selge pilguga ning naeratavad. Fotol ajakirja Nädal Pildis 1937. aasta juunis ilmunud numbri esikaanepilt allkirjaga „Tujuküllaseid Viljandi noori“.

Foto: Eesti Kirjandusmuuseum

paljudest kodudest. Raamatukogudes ajakirju Maret, Taluperenaine, Nädal Pildis jt samalaadseid muidugi ei leidunud, kuid neid ei loetud ka päris keelatudteks. Ilmselt ei pidanud nõukogude võimuesindajad neid lihtsalt eriti ohtlikeks. Kuid see oli viga: Eesti aega õhkus neist vastu igalt leheküljelt. Ja see võis ka täiesti teistsuguse vaimuga peres kasvanud lapse maailmapildi üsna segamini lüüa.

Võimud uskusid, et hävitades piisaval hulgal eesti raamatuid, saavad nad jagu ka vaimust, mida need raamatud kandsid. Aga ei saanud, sest rahvas üritas instinktiivselt oma kirjavara kaitsta – ta ei teinud seda kellegi käsul ega soovitusel. Küll aga võidi keelatud teoste omanist kasutada nende omaniku nõukogudevastase olemuse tõendina, millest annavad selget tunnistust julgeolekuarhiivis säilinud kohtutoimikud ja läbiotsimisprotokollid.

Kõiki inimesi vangi panna ja kõiki raamatuid hävitada ei suutnud aga ka nõukogude võim. „Eestiaegseid“ raamatuid jäi arvestataval hulgal alles ning see kirjavara oli oluline ka metsavendadele, sest ei suutnud nemadki elada üksnes leivast. 1967. aastal viimastena elusalt tabatud metsavennad Eestis, vennad Mõttused, on kirjeldanud oma metsaelu järgmiselt:

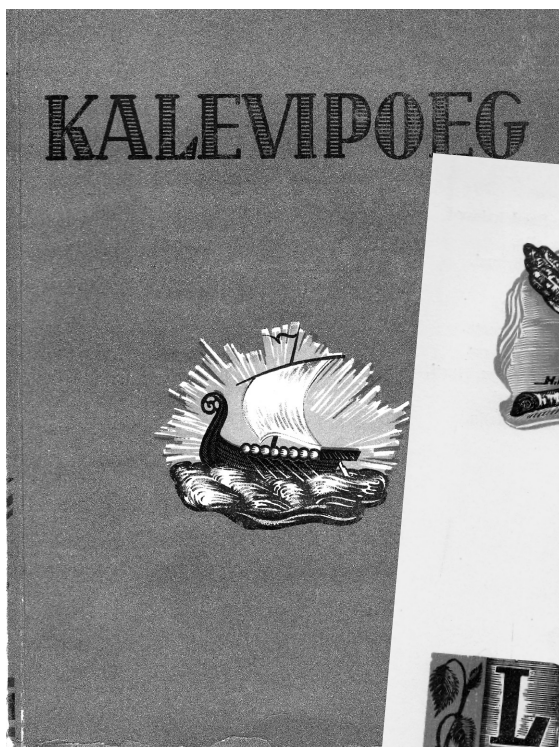
Tõusime enne päikesetõusu, ajaarvamine käis meil pimeduse ja valguse järgi. Läitsime tule ja soojendasime õhtusest söögist järelejäetut. Keetsime teed. Tule tegemise ajal valvas üks väljas, et suits meid ei reedaks. Pärast hommikusööki lugesime raamatuid ja ajakirju. Raamatuid hankisime peamiselt laste poolt makulatuuriks toodud kirjanduse hulgast, viisime ära ka kooli ja rahvamaja raamatukogust hävitamisele määratud raamatud. Kui sellest ei piisanud, tuli kuuvalgetel öödel, mil raamatute selgadelt võis nende pealkirju lugeda, minna lihtsalt raamatukogusse vargile. Vahel juhtus siiski eksitus ning võtsime 3–4 ühesugust raamatut. Siis järgnes uus ohtlik retk, et ülejäänud tagasi viia. Raamatuid hoidsime algul punkris, aga niiskus muutis selle võimatuks. Paremaks osutus hoidmine vahtides. Iga punkri juures oli peidetud vaat raamatutega. Kokku oli meil 600–700 raamatut. See oli meie elu ja haridus, mis kõigil oli pooleli jäänud.¹⁸

Tõeliseks relvaks kujunes raamat paguluses ja seda nii eestluse säilitajana kui ka vahendina võitluse jätkamiseks Eesti Vabariigi taastamiseks. Üle tormise mere Rootsi seilanud kaluripaadid olid inimesi pilgeni täis, nii et osa kaasavõetud kraamist tuli tihti randa maha jätta. Ometi toimetati raamatuid pagulusesse rohkem, kui keegi osaks arvata. Neist asuti kohe tegema kordustrükke, millest kasvas peagi välja aktiivne kirjastustegevus. Uudisteoste väljaandmise kõrval vahendati eesti keelde toonaseid tippteoseid ja trükiti ka eesti kirjandusklassikat. On hämmastav, millisel hulgal ja millises mitmekesisuses suutis kaduvväike pagulaskond raamatuid välja anda. Tundub uskumatu, kuid 1960. aastateni trükiti paguluses rohkem nimetusi uudiskirjandust kui Nõukogude Eestis. Eesti teostega täidetud pikkadest raamaturiiulitest sai oluline vahend välisvõitluses, see hoidis nii keelt kui meelt. Enim tekitas paguluses trükitud raamatutest kõmu aga taskuformaadis välja antud uus eestikeelne Piibel, mida üritati kõige erinevamaid viise kasutades Eestisse smugeldada – kuigi varasemad piiblitõlked polnud Nõukogude Eestis otseselt keelatud, oli uus tõlge seda küll.

Loomulikult olid Nõukogude Eestis keelatud kõik paguluses välja antud raamatud, kuid osa neist olid seda rohkem kui teised, ilukirjandusest näiteks Margaret Mitchelli „Tuulest viidud“. See tähendas, et seda raamatut taheti Eestis eriti lugeda. Minul oli see võimalik, sest üks mu vanatädi oli raamatu kirjutusmasinal lihtsalt ümber löönud. Mõni eriti keelatud raamat, näiteks Arved Viirlaiu „Ristideta hauad“, liikus käest kätte vaid üheks päevaks või ööks. Mäletan, kui sellele varahommikul kursusevenna juurde järele läksin, võttis ta mind vastu magamatusest punetavate silmadega ja pomises ainult: „Kurat, praegu on küll selline tunne, et kui püss oleks, läheks metsa ja laseks torud kuumaks.“

Veel astmekese võrra tugevamalt olid keelatud paguluses ilmunud ajaloo-raamatud, nii mälestused kui koguteosed. Mõne sellise Eestisse toimetamiseks võeti paguluses appi kavalus: neile tehti kaaned ja tiitelleht mõne Nõukogude Eestis ilmunud trükise pealt, lootes sel viisil tollikontrollist läbi lipsata. Enamasti sai eesti-keelseid keelatud teoseid lugeda väikestelt fotokaartidelt – just samamoodi nagu

¹⁸ P. Tulviste. Avasõna. – Raamatu osa Eesti arengus, lk 7.

1935. aastal ilmunud rahvuseepose „Kalevipoeg” uustrükk oli üks neid esinduslikke väljaandeid, mida püüti kodustes raamatukogudes läbi okupatsiooniaegade alles hoida. „Kalevipoja” toonast väljaannet ehtsid Kristjan Raua illustatsioonid.

Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaal-museum, DrKM_1825:1 Ar 1544:1

omakirjastuslikult (*samizdat*) välja antud venekeelset kirjandustki. See viis meid vendade Indrek ja Kaarel Tarandi ning Eerik-Niiles Krossiga mõttele luua väike põrandaalune ettevõte, mis pildistaks Krosside raamatukogu kasutades maha olulisemad keelatud teosed ja valmistaks vastavalt huvile negatiividest pisikesed fotokoopiad. Nõukogude võim jõudis aga enne otsa saada, kui me oma negatiivide kogu foto-raamatute tootmiseks ilmutama jõudsime hakata.

Eeltoodu ehk hävitamised-keelamised-jälitamised-peitmised tõi kaasa selle, et raamatu kohale kerkis Nõukogude Eestis otsekui mingi pühaduse oreool. Eesti raamatu positsioone tugevdas seegi, et kohalikud kultuuritegelased oskasid kiiresti ära kasutada Stalini surmale järgnenud segaduses avanenud võimalusi: käima

pandi mitmed raamatusarjad, nagu „Seiklusjutte maalt ja merelt“ ning „Maailm ja mõnda“, samuti aastatel 1957–1961 ilmunud soliidne „Suuri sõnameistreid“ ja seejärel „XX sajandi romaan“, mis pakkusid tänuväärset lugemist mitmele põlvkonnale. Neiski liiguti tihti lubatu ja mittelubatu piiril: vaevalt jõudsid vene pagulased Pariisis välja anda Mihhail Bulgakovi Nõukogude Liidust salaja minema toimetatud suurromaan „Meister ja Margarita“, kui see juba Eestis ilmus. Raamatute tiraažid olid muljet-avaldavad ja rahva lugemishuvi suur.

Oluline oli ka Loomingu Raamatukogu ilmumahakkamine 1957. aastal. Tsen-suuri tõketest mööda laveerides avaldas see aastate jooksul arvukalt uuemat maailma kirjandust, sealhulgas mitmeid teoseid, mis peagi ära keelati, nagu Aleksandr Solženitsõni „Üks päev Ivan Denisovitši elus“ (1963). Kuna Lääne kaasaegse kirjanduse avaldamine oli tollases ideoloogilises õhkkonnas keeruline, et mitte öelda võimatu, keskenduti kirjandusklassika vahendamisele. Neil aastatel jõudsid raamatusõpradeni mitmed maailmakultuuri tähtteosed, nagu eeposed „Ilias“ ja „Odüsseia“, samuti „Kalevala“. Samasse ritta paigutuvad ka Boccaccio „Dekameroni“ ja Cervantese „Don Quijote“ ilmumine, samuti avaldati Tšehhovi, Balzaci ja Shakespeare'i valitud teoseid. Välja anti paljud klassikalised lasteraamatud, aga ka uuema aja tähtteosed Astrid Lindgreni „Pipi Pikksukani“ välja. Osa „läänelikuma“ iseloomuga meelelahutuskirjandusest (Miki Hiire lood, Arthur Hailey „Lennujaam“) muutus aga ülimalt defitsiitseks: et nende ostmiseks luba saada, tuli kokkuostu viia kindel kogus vanapaberit või klaaspurke. Kui 1974. aastal ilmus esimene soome keelest tõlgitud intiimelu käsiraamat „Avameelselt abielust“, ähvardas kauplustes aga juba kaklus tekkida, raamatupoodidesse saadeti korda pidama miilits ning järjekord lookles ümber mitme kvartali. Sama kordus 1985. aastal ilmuma hakanud ENE ehk Eesti Nõukogude Entsüklopeedia tellimisel. Eesti NSV selle ilmumise lõpuni küll vastu ei pidanud, ENE-st sai EE ning entsüklopeedia viimased köited tulid trükist juba vabas Eestis. Vähemalt osaliselt säilinud „pühaduse oreool“ on aidanud hoida raamatu positsiooni tänase Eesti sootuks teistsugustes oludes, kus raamatuid antakse välja rohkem kui kunagi varem, kuid lugejaid on oluliselt napimalt.

Nii on eesti raamatu lugu eestluse looga sedavõrd läbi põimunud, et neid on raske teineteisest lahutada. Tegelikult ei tohiks kumbagi neist olemas olla. Aga on. Ning pole näha, et nad kuhugi kaduda kavatseksid. Ühtlasi avaldub just eesti raamatu loos erilise reljeefusega võimu ja vaimu vastasseis Eesti ajaloos. Võim on ühel või teisel viisil üritanud vaimu endale allutada ja nii mõnigi kord on tundunud, et see on tal ka õnnestunud. Aga ainult hetkeks, sest kokkuvõttes on võim määratud ikka vaimule alla jääma.